

המסורת - שמירתה והעברתה משנה חינוכית ושיקול בפסיקת הלכה בדרכו של הגר"א שפירא זצ"ל

הקדמה

בהסתלק גדול בישראל לבית עולמו, חשים תלמידיו צורך גדול לשמר את מורשתו ולהעבירה לדורות הבאים, מקימים הם מיד ועדים ומכונים הממונים על הוצאת כתביו ושיעוריו לאור עולם, מזכירים תלמידיו מפיו שמועות בפני שומעי לקחם, ושפתיו דובבות. אם כך הם הדברים בהסתלקו של כל גדול מישראל, ק"ו ועאכ"ו, בסילוקו של מורנו ורבנו מרן הגאון הרב אברהם שפירא זצ"ל, שכן מלבד רוב הברכה שהשאיר אחריו בכתובים ובשיעורים, שמועות וחיידושים, נעוצה הייתה ברבנו נקודה יחודית עליה היה מרבה לדבר, לעורר ולהזכיר, ונדמה כי היא מן המרכזיות במורשתו ובמשנתו (ועוד נדגים שמרכזית הייתה אצלו גם בפסיקת ההלכה), והיא חשיבותה של המסורת בהעברת התורה. חשים הם תלמידיו הנאמנים, עד כמה השריש בתוכם מידה זו של הצמדות למסורתה של תורה, הנמשכת ועולה דור למעלה מדור, איש מפי איש, עד מתן תורה מסיני. וממילא מקבלת מורשתו תוכן כפול, מצד תוכנה העצמי ומצד היותה חלק ממסורת התורה.

ננסה בשורות הבאות לעמוד על מקומה של 'מסורתה של תורה' במשנתו החינוכית, והשפעתה על פסיקתו ההלכתית. והיחס בין מסורת לבין חדשנות וחיידוש, הנראים כסותרים זה את זה, ושמה משלימים הם זה את זה.

'מסורת וחדשנות' - הילכו שניהם יחדיו?

רבנו זצ"ל היה חדשן שאין כמוהו, חיידושים עמוקים היו מפכים ויוצאים ממעיין תורתו, מחשבה רודפת מחשבה, חיידוש אחר חיידוש, מאירים וישרים. כמי שהיה חדשן מאין כמוהו, ניתן היה לצפות שדרך חדשה יסלול לו, שכן חדשנות ומהפכנות פעמים רבות שלובות זרוע הם, אך לא זו הדרך שברר לו רבנו, נאמן היה למסורתה של תורה ודרכה.

כה בולטות היו תכונות אלו ברבנו עד כי נדמה כי ניתן היה להליץ עליו את הסתירה הידועה ביחסם של חז"ל לרי אליעזר הגדול: שמצד אחד אמרו עליו חז"ל (אדר"נ ו', ג): "דרש דברים שלא שפעתן אוזן פעולם", ומן הצד השני הגמי ביומא (סו, ע"ב) מספרת שהתחמק ארוכות מלענות תשובות למה שנשאל: "לא פפני שהפליג בדברים, אלא פפני שלא אפר דבר שלא שפיע פפי רבו פעולם". כיצד ניתן להיצמד לתורת רבו באופן שלא אמר דבר שלא שמע מפי רבו מעולם, ומן הצד השני לדרוש דברים שלא שמעתן אוזן מעולם. הבנת היחס המיוחד בין שתי גישות, לכאורה, הפוכות אלו ישפוך אור על הנהגתו של רבנו החדשן - השמרן.

אף רבנו זצ"ל עסק בקושיא זו, ובישוב סתירה זו היה מחדש כי מסירת התורה, בצורתה האדוקה והשמרנית ביותר, אינה קפיאה על השמרים ודריכה במקום, אלא להיפך חדשנות אדירה, דרך חדשה הצועדת בתוך ובצמידות לדרך הסלולה מכבר, ואעפ"כ חדשה היא כאילו לא דרך בה אדם מעולם. במקומות רבים בכתובים, ויותר מכך בעל פה, נדרש רבנו זצ"ל לדרך מיוחדת זו, והבאת הדברים תסייע בידינו להבין את נושא בו עוסק מאמרנו - חשיבותה של המסורת וההליכה הצמודה בדרכה.

באזכרה לרבנו הרצי"ה זצ"ל התייחס רבנו לסתירה בהנהגתו של ר' אליעזר הגדול:

"לכאורה זוהי סתירה כיצד ניתן לומר דברים שלא שמעתן אוזן, אם לא אמר דבר שלא שמע מפי רבותיו, אלא הסבר הדבר הוא שאמנם האוזן לא שמעה אך הוא שמע, אף אחד אחר לא שמע, אך הוא בפנימיותו שמע את הדברים מתוך תורת רבו, שכן תורת רבו פרתה ורבתה אצלו, לכן הוא שמע בדברי רבו דברים שאחרים לא שמעו בהם. כולם שמעו את דברי ריב"ז, אך יש שמיעה ויש שמיעה, ור"א שמע את הדברים שמיעה פנימית והעמיק בהם... ומתוך כך כל מה שאמר במשך כל ימי חייו היה על פי מה שאמרו רבותיו. מתוך מה שהקשיב ושמע, תורת רבותיו פרתה ורבתה אצלו, וזכה להבין את עומק כוונת רבותיו".

(מתוך דברי רבנו באזכרה לרצי"ה זצ"ל)

וכדרכו של רבנו, נזדרז להביא להבנה זו, מעין ראייה מדברי הראשונים: "ואמנם אני נתלה באילן גדול ר' יעקב ב"ר יקר, ואף כי לא שמעתי מפיו דבר זה, מ"מ לבי וסברתי והבנתי מפיו יצאו". (תשובות רש"י, עמ' 57)

כמסמרות נטועים - קביעות וחדשנות

הביטוי "פרה ורבה" ביחס לתורתו של התלמיד, היה שגור על לשונו של רבנו, והיה מזכיר בעניין זה את דברי חז"ל בגמ' (חגיגה ג, ע"ב) "דברי חכמים כדרבנות וכמסמרות נטועים...". אי מה דרבן זה מטלטל אף דברי תורה מטלטלין, ת"ל 'כמסמרות', אי מה מסמר זה חסר ולא יתר, ת"ל 'נטועים', מה נטיעה פרה ורבה אף דברי תורה פרים ורבים". לדברי תורה שתי מעלות, מצד אחד הם קבועים כמסמר שאינו זו ממקומו, ומצד שני הם כנטיעה פרים ורבים, צומחים ומוסיפים. אך ודאי המעיין יבחין, כי גם נטיעה זו נטועה היא במקומה, ואין היא זזה לימין ולשמאל, צמודה היא למקורה, לשורשיה ולמקור חיותה. אך יש ביכולתה ממקום חיותה זה לפרוח ולהתפתח, להוציא פרחים וציצים, פארות ופירות מתוך אותה נקודה קבועה ושורשית. ואולי דווקא לפי עומק שורשיה כך רוחב פארותיה.

באופן זה היה מבאר רבנו את תלונת אברהם "מה תתן לי... ובן משק ביתי הוא דמשק אליעזר". ונתקשה רבנו בדברים הרי מעלתו של אליעזר גדולה היא "דמשק - שהיה דולה ומשקה מתורת רבו לאחרים", וכי מילתא זוטרתי היא תלמיד כה נאמן, המפיץ את תורת רבו בנאמנות ובמסירות, מהי א"כ תלונתו של אברהם. אלא שאליעזר תלמיד נאמן היה לתורת רבו אך לא היה בו את אותו כח החידוש, הדרוש כל כך, דווקא לנטיעה הצמודה לשורשיה, ודברי תורה כאלו שאינם כנטיעה הפרה ורבה, אינם מסורתה האמיתית של תורה.

משל זה הממשיל את העברת המסורת למים שהתלמיד דולה ומשקה, מצינו גם בפרקי דר"א (פ"ב) בשעה שריב"ז מבקש מר"א הגדול לפתוח בדברים, מנסה ר"א להתחמק ואומר: "אמר לו רבי אמשול לך משל למה הדבר דומה לבור הזה שאינו יכול להוציא מים יותר ממה שהיה מוציא, כך אני איני יכול לומר דברי תורה יותר ממה שקיבלתי ממך", ר"א טוען שאין הוא ראוי לדרוש, שכן אין תורתו פרה ורבה, הוא לכל היותר 'דולה ומשקה', כבור מים שאין מוציא יותר ממה שהוכנס אליו. תורה כזו אינה ראויה להידרש בפני הרבים בשעת הסעודה. אך ריב"ז אינו מקבל את דבריו (לא מפני שחולק על ההגדרה שמי בור אינם טובים כל כך לשתיה), אלא מפני שלדידו ר"א הגדול אינו בור מים כי אם באר מים חיים. "אמר לו אמשול לך משל למה הדבר דומה למעיין הזה שהוא נובע ומוציא מים ויש בכוחו להוציא מים יותר ממה שהוא מכניס, כך אתה יכול לומר דברי תורה יותר ממה שקיבלו מסיני".

תשובתו של ריב"ז ביחס למעיין מובנת היטב לפי הדברים שבארנו קודם לכן, אך מפתיעה היא סיומת הדברים של ריב"ז, וכי מה מעלה היא זו היכולת לומר דבר שלא נתקבל בסיני, וכי יש מתכון יותר בטוח לא לכוון לאמיתתה של

תורה באמירת חידושים שלא נאמרו בסיני!! וכי דברים מעין אלו רוצה ריב"ז שישמיע ר"א בדרשתו. אלא שיש לדקדק בלשונו של ריב"ז, אין הוא מבקש דברים שלא ניתנו בסיני, שכן אלו אינם כלולים בתורתנו, תורת אמת, אלא בקשתו היא לשמוע דברים "יותר ממה שקיבלו מסיני" שכן אותה שמיעה מיוחדת שהייתה לו לר"א, גרמה לפיתוח ופריה ורביה של דברי התורה בתוכו, ונכללו בדברי תורתנו, דברים שניתנו בסיני אך עד היום לא היה מי שיקבלם לידי.

ר' אליעזר הגדול - גדלות מכח הדורות

פעמים רבות התבטא רבנו זצ"ל שתורת תלמיד היונקת מתורתו של רבו 'אור תורה' נסוך עליה. אור זה אינו ענין של מה בכך, אור זה מקורו מקשר הישיר למתן תורה בהר סיני, ובכוחו של אור זה לסייע ללומד להגיע לאמיתה של תורה ופסיקת ההלכה. בהקשר זה הביא רבנו את דברי חז"ל (במדבר רבה יד, ד) "מנין אתה אומר שאם שמע אדם מפי קטן שבישראל יהא בעיניו כשומע מפי חכם... ולא כשומע מפי חכם... אלא כשומע מפי הקב"ה שנאמר 'נתנו מרועה אחד'". בכל שיחה ולו של 'אדם קטן שבישראל' טמונה אותה הארה של תורה המשתלשלת ובאה הישר 'מפי הקב"ה'.

באופן זה היה מבאר רבנו את דרכי הנהגתו של ר"א הגדול, את חשיבות תורתו ואף את כינויו היחודי 'הגדול':

"ובזה היה יחוד בדרכו של רבי אליעזר הגדול שלפי שיטתו כל חידוש של תלמיד יש לו לבוא מתוך דברי רבו ולהיות כלול בדבריו, ומשום כך לא אמר דבר שלא שמע מרבו (סוכה כז, ב), ונמצא שכל חידושי חכמי כל הדורות נלמדים מתוך דברי קודמיהם ונכללים בהם ממש, עד שהם כנשמעים מפי משה רבנו מפי הגבורה. וע"כ אמר שהאומר דבר שלא שמע מפי רבו גורם לשכינה שתסתלק מישראל (ברכות כז, ב) מפני שמנתק את הקשר שעובר דרך הדברים שמקובלים מרבותיו עד קבלתם ממשה רבנו שמסר לנו מפי הגבורה. וזהו גם הטעם בדבריו של ר' יהושע (שה"ש רבה פרשה א, ג) "בית מדרשו של ר"א היה עשוי כמין ריס ואבן אחת הייתה שם והייתה מיוחדת לו לשיבה, פעם אחת נכנס ר' יהושע התחיל ונושק אותה האבן ואמר האבן הזאת דומה להר סיני, וזה שישב עליה דומה

1. חילוק זה בין נתינת התורה וקבלתה, מתבאר בדברי מרן הרב זצ"ל (שו"ת "דעת כהן" סי' פ, ד"ה ועל קושיית). שם מיישב הרב באופן זה כיצד אנו מציינים בחג השבועות את "זמן מתן תורתנו" על אף שתורה ניתנה בז' בסיוון, והיינו שמצד מחשבת הקב"ה התורה ניתנה בז' בסיוון והוא יום 'מתן תורתנו', ומשה הוסיף יום מדעתו, ועל כן קבלת התורה נעשתה למחרת.

לארון הברית. ועיין בסוטה (מט, ב) שמשמת ר"א הגדול נגנו ספר התורה, ובירושלמי שם אמרו שנגנו ספר החכמה, ונראה ששניהם ענין אחד, כי ר"א השיג את עומק החכמה שבדברי רבותיו, חידושיהם וקבלותיהם, והראה שאף דבריהם כלולים בדברי רבותיהם, עד שהכל נכלל בספר התורה, ולכן בפטירתו נגנו ספר התורה, וגם ספר החכמה. ועיין בנגעים (פ"ט מ"ג) שאמר ר' אליעזר לר"י בן בתירא שרצה לומר לפניו דבר, אם לקיים דברי חכמים הן, וכשאמר טעם לדברי חכמים, אמר לו יחכם גדול אתה שקיימת דברי חכמים. ויתכן שמשום זה נקרא ר' אליעזר עצמו בשם ר"א הגדול, שכן המקיים דברי חכמים שקדמוהו הוא הנקרא גדול.
(מאמר 'עמלות בתורה', נדפס כהקדמה ל'מנחת אברהם' ח"ב)

שכינה שורה בישראל מכוח דבקותם בתורה, והקוטע את הרצף ההיסטורי של קבלת התורה, הרי כמסלק את השכינה מישראל. אך בסילוק שכינה זה, לא ראה רבנו ענין סגולי גרידא, משפיע הוא אף על היכולת לפסוק את הדין לאשורו.

"הרמב"ן (ב"ב יב, א ד"ה הא) כתב "אע"פ שנטלה נבואת הנביאים שהוא המראה והחזון, נבואת החכמים שהיא בדרך החכמה לא נטלה, אלא יודעים האמת ברוח הקדש שבקרבם". גילוי זה יש בו צד עדיפות על גילוי לנביא וכמ"ש "יחכם עדיף מנביא שנאמר 'ונביא לבב חכמה'". תוכן הדברים הוא שחכמת התורה מתגלה לחכמי הדורות כחזון מרחוק, וענין זה נכלל בדברי הכתוב "מרחוק די נראה לי". הנבואה היא גילוי מקרוב והתורה שמתגלית לחכמי הדורות היא גילוי מרחוק, והיא מופיעה בלבוש מחשבה טבעית ולא כנבואה...

ונראה מכך שלכל אסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא יש הכרח לבחינת רוה"ק. וכמ"ש בסנהדרין (צג, ב) "יודי עמו, שהלכה כמותו בכל מקום" שאמר שההלכה נפסקה כמותו דווקא בגלל שהיה די עמו. ומצינו שרוח הקודש מצויה אצל החכמים כמ"ש "יחכם עדיף מנביא", וכתב הרמב"ן שהחכמים יודעים האמת ברוח הקודש שבקרבם. וכיו"ב מצינו בפסחים (סו, א) מעשה בהלל שאמר להם "הלכה זו שמעתי ושכחתי, אלא הנח להן לישראל אם אין נביאים הן בני נביאים הן...". וכל זה הוא מדריגה בהשראת שכינה...".

(שם)

דרכים חדשות בלימוד דווקא מתוך מסורת הדורות

רבנו זצ"ל בצעירותו עסק בההדרת והדפסת חידושי תורתו של הרב יצחק רבינוביץ, הידוע בכינויו - ר' איצילה מפונביץ, שהיה מגדולי החדשנים בדורו, דור דעה. במלאכת איסוף ארוכה ומייגעת ליקט רבנו חידוש אחר חידוש, תשובה אחר תשובה עד שזכה להדפיס את הספר 'זכר יצחק'. בדברי הקדמה לספר זה, פרי תורתו של אחד מבכירי החדשנים, עומד רבנו על היכולת לחדש דרך חדשה בלימוד:

"והנה ידוע שדרכי הלימוד בתורה יש ומשתנים ומתחדשים ע"י גדולי התורה שבדורות. ובאמת כל גאון וגאון אמיתי בכל אופן לימוד שהוא, הריהו מחדש קמט מיוחד משלו באותו דרך הלימוד... אבל יש שמשמיה קא מזכי, מי שזוכים לפתוח נתיב חדש רחב וסלול בדרכי ההבנה והעיון, ומשפיעים בזה על חכמי תקופה שלימה". (הקדמה לזכר יצחק, נדפס במורשה עמ' מ)

כל זה מצד אחד, וביחוד כלפי תורתו של גאון מיוחד זה, אך מן העבר השני ממשיך רבנו את דברי הקדמתו:

"ופשוט וברור הוא דשורשי הדברים יש להם יניקה ממסורת דרכי תורה, בלימוד הש"ס שנמסר מדור לדור בקבלה ע"י הגאונים ואחריהם רבותינו הראשונים זצ"ל". (שם)

כן, גם בדברי הערכה לדרך הנראית חדשה לגמרי, לחידושי תורה המפכים ממוחו השוטף של בחיר החדשנים, טורח רבנו לציין כי "פשוט וברור" שהכל קשור ומקושר לסיני, יונק ומחובר למסורתה של תורה.

"נמצא כולם מד' אלוקי ישראל"

בשיעוריו ובשיחותיו הרבה רבנו זצ"ל להזכיר את דברי הקדמתו של הרמב"ם למשנה תורה.

"בהקדמה למשנה תורה כותב הר"מ על מסירת תורה שבע"פ ע"י מעתיקי השמועה וחכמי המסורת שבכל הדורות, וכתב שמותיהם של ראשי חכמי המסורה והקבלה גדולי כל דור... ומנה מרב אשי עד משה רבנו ארבעים דור, ומסיים ימשה רבנו מפי הגבורה נמצא כולם מדי אלוקי ישראל. והנה אין כוונת הרמב"ם בהקדמה לכתוב דברי הימים, אלא כל ענין זה של מסורת התורה הם גופי תורה ויסודי האמונה". ("מנחת אברהם" ח"א, סי' א)

גם בדברי הקדמתו של הרמב"ם היה רבנו מדקדק כמו בגוף ההלכות, ומזכיר שגם על פרטים, כביכול, היסטוריים אלו השיג הראב"ד מהשגותיו. והיה חוזר ומדגיש בפנינו, אין דרכו של הרמב"ם לכתוב היסטוריה, הרמב"ם מחדש הלכה " מהי הדרך הנכונה ללימוד תורה, מסורתה של תורה ונאמנות למוסריה. להשתדל בכל כוחנו להיות מחוברים לאותו צינור ארוך המוביל אותנו עד למרגלות הר סיני, "ימשה רבנו מפי הגבורה", ויותר מזה מוביל אותנו לפיסגתו של ההר, עד ש"נמצא כולם מדי אלוקי ישראל".

וכי יעלה על לב, מנין שעדיין מחוברים אנו לצינור ארוך זה, אולי באחד הדורות נקטע החבל, את דברי ההקדמה הללו היה רבנו מסיים בתנועת יד שהקיפה את כל יושבי החדר "כולנו אחרונים", לכולנו יש את האפשרות החיה והקיימת להיצמד למסורתה של תורה ולהתחבר להר סיני. לא כאותו תלמיד, המטהר את השרץ, עליו מליצים חז"ל (ירושלמי, סנהדרין פ"ד, ה"א) שהיה קטוע מטורא דסיני.

מסורת הישיבות

על מסורת הלימוד בישיבות בכלל, ובישיבה בפרט, היה רבנו מקפיד מאוד. ומחה על שינוי מן המסורת הנהוגה בישיבות, הן שינוי בדרכי לימוד והן שינוי במסכתות הנלמדות (ואף על הפרקים הנלמדים בעיון²). פעמים רבות היה מעיר על הישיבות החדשות הצעות חדשים לבקרים, ומעידות על עצמם כי דרך חדשה להם בלימוד הגמרא, זו בכה וזו בכה, ועל כולם היה אומר כי עיקרה של תורה היא זו שעברה אלינו במסורת וכל המשנה ידו על התחתונה. ואף כלפי אלו שהיו מתהדרות בחזרה לדרך לימוד שהייתה נוהגה לפני כמה וכמה דורות, היה רבנו חוזר על דברי ביקורת אלו.

בשיחותיו בבנין הישן, בג' אלול, יום הזכרון למרן הרב זצ"ל, היה רבנו מזכיר את מסורתה של ישיבת וולוז'ין, והיה מדגיש כי את מבנה הישיבה - ישיבת מרכז הרב - ודרך הלימוד בה, הביא מרן הרב זצ"ל מוולוז'ין, שם קיבל דרך זו מהנצי"ב שקיבלה מר' חיים, שקיבלה מהגר"א, "ומשלשל השמועה איש מפי

2. לדוגמא אציין דיון שנתעורר לקראת יזמן אלולי תשס"ב. הפרק שהיה אמור להילמד בעיון בישיבה היה פרק יערה מאורסה' בנדריים. לימוד העיון בפרק זה שונה מפרקים אחרים בשל אופי הסברות ודרכי הלימוד. חלק מהרמ"ם בישיבה העדיפו להתחיל ביזמן אלולי את המסכת שאמורה להילמד בזמן חורף, על מנת להקל על התלמידים וביחוד על התלמידים החדשים, אך רבנו החליט בתוקף שלא לשנות מן הנהוג בישיבה כמלא הנימה, אף שמדובר בתקופה קצרה, ובפרק קשה שאינו מתאים לבחורים החדשים בשיעור אי.

איש". "המשך וולוז'ין" הייתה בעיניו הישיבה, אך יותר מכך היה מתבטא "המשך רבינא ורב אשי". וכשלומדים תורה מתוך מחויבות כזו, חשים התלמידים את כל עולם התורה בן אלפי שנותיו עומד מאחוריהם, מכה בקודקדם ואמר להם יגידלו.

במסגרת תפקידי כגבאי בישיבה, שאלתיו פעמים רבות על עניינים שונים ומגוונים, בדברים הקשורים להלכה, ובדברים הקשורים להליכות, וכחוט השני שזורה הייתה התשובה "מסורת", עיתים כמודיע "כך המסורת כך המנהג", עיתים כשואל ותוהה "מה המנהג", עיתים כמבקש "תברר בישיבות מה המנהג". ואי אפשר היה שלא לחוש מהנהגה זו, שמלבד התשובה למקרה פרטי וכיצד יש לנהוג בשאלה פרטית זו, הייתה כאן התוויית דרך חדה, ברורה וישרה על מקומו של המנהג ומקומה של המסורת.

את אותה הרגשה חינוכית היה מעביר לנו רבנו באותו כח סיפור מיוחד שניחן בו, יושבים היינו סביב שולחנו במוצאי שבתות, וניתן היה כמעט לראות ולחוש, כיצד עלות וצעות הם אותם דמויות עטויות הוד קדומים, גדולי הזורות הקודמים, אין אנו חברה מנותקת מעברה ועבר אומתה, אלא מחוברים ויונקים ממסורתה של תורה.

היה זה רבנו האיש המתאים ליצוק לתוך אותה יתורה גואלתי הקמה לה בישיבת מרכז הרב, את אותו חיבור עמוק ושורשי לדורות הקודמים. תקופה חדשה ודור צעיר ומהפכן יכלו, ח"ו, להביא לתורה חדשה, אך רבנו בהכוונתו כיוון והדריך את אותה התעוררות גדולה בישוב החדש לצעוד בתוככי הדרך הסלולה, המסורה לנו מאבותינו.

מסורת בפסיקת הלכה

כפי שנכון הדבר בדרך לימוד ובצורת התייחסות חינוכית, כך היה הדבר נכון אצל רבנו גם בפסיקת הלכה. פעמים רבות היה רבנו מעיר ומאיר כלפי רבנים שפסקו שלא כפי המסורת המקובלת, ובמכתב ברכה לספר של אחד מראשי הישיבות שדרך שונה לו בפסיקה, העיר רבנו: "ולענין הלכה למעשה יש לעיין בשו"ע ונושאי כלים".

יתכן ונחמדים הם החידושים, אך בכל הנוגע להלכה למעשה לא אבה לשמוע לשינויים בדרכי הפסיקה בין לקולא ובין לחומרא. צפה הוא בעיני רוחו אלו קלקולים עלולים לבוא מתורה שאין עימה בית אב. אלו מכשולים עלולים לצאת לציבור מדרכים חדשות אלו. אך לא רק החשש לקלקול הוא שהדריכו למחות

ולהעיר, שכן אמת של תורה אינה סובלת ניתוק מן המסורת גם לחומרא. על כן גם כלפי החדשנות מבית המדרש הליטאי, הקשה רבנו, והתפלא מנין יצאו החומרות המתחדשות נגד המנהג המסור והמקובל בקרב הפוסקים. לא פעם היה משתומם "איך ניתן לאסור אם יש תשובה של ר' הרשל פסח להקל?!".

כמה דוגמאות אביא לעניין מסורת הפסיקה מן הכתובים, אך קודם לכל אספר "מעשה רב" הממחיש יותר מכל את יחסו היחודי למסורת בענייני הלכה. היה זה כאשר בנו הרב שמואל שליט"א ישב שבעה על בנו הבחור יעקב ז"ל, וכמנהג הפרושים בירושלים נשאו הכהנים, וביניהם רבנו, את כפיהם בבית האבל. אחד המתפללים, ת"ח חשוב כשלעצמו, תמה על העניין, ואחר התפילה כשספר הלכה בידו פנה אל רבנו והציג לפניו את תמיהתו, כיצד זה נשאו הכהנים כפיהם בבית האבל. ורבנו במאור פניו השיבו "אם לדין יש תשובה, אבל אני נושא כפי כי כך נהג אבי".

מנהג ומסורת כשיקול הלכתי

הדברים לא באו לידי ביטוי רק בפסיקה בע"פ, אלא עלו עלי ספר ונפרט כאן כמה מן ההתייחסויות הללו. במכתב בנוגע למח' האחרונים על שיעורי המצוות כתב רבנו:

"מה שדיברתי איתך היה רק בנוגע למנהג שנהגו פה בעיה"ק ובארה"ק, ולא סתם מכח מנהג אבותינו... והבאתי יסוד של מה שאמרו חז"ל "ישראל אם אינם נביאים בני נביאים הסי". וע"כ הזכרתי את הפולמוס של התכלת שהאדמו"ר מראזין זצ"ל הרעיש את העולם בזמנו בגילוי של דם חילזון התכלת שמצא וכמו"ש בספריו. והטיף להחזיר עטרה ליושנה, מצוות התכלת שנעדרה מישראל מאות שנים מזמן חז"ל. והנה בהקדמתו לאחד הספרים הוא מביא שלוש תשובות שענו לו שלושה מגדולי הדור דאז בפולין ובליטא, הגאונים ר' יצחק אלחנן מקובנא, ר' יוסף דב מבריסק, ור' יהושעלה מקוטנא זצ"ל. וכ"א עונה מנימוק שלו. ר' יהושע מקוטנא מתווכח עם עצם הראיות שלו, ר' יצחק אלחנן מתנצל בפניו על שאינו יכול באותה עת להחזיק בדבריו משום עסקו אז בענייני כלל ישראל שיש בהם הצלת נפשות, והם דוחים לא רק ציצית אלא גם שבת. ואילו ר' יוסף בער מסר לו שאם הדג היה במציאות וגם הוצאת צבעו הייתה ידועה בכל זמן מהזמנים שעברו עלינו מאז פסקה התכלת מישראל, ועם כל זה לא לבשוהו אבותינו ואבות אבותינו, הרי זה כאילו יש לנו בקבלה ומסורה מאבותינו

כי זה הדג וצבעו איננו החלזון והתכלת, אף שהוא בכל הסימנים שסימנו בו חז"ל, כי אפילו נרבה כחול ראיות לא יועילו נגד ההנהגה למעשה של כלל ישראל.

ודבריו אלו של ר' יוסף בער מלמדים, שעצם הדבר שהיה חלזון ידוע ואעפ"כ לא נהגו ישראל בתכלת, הרי"ז הוכחה-בדירה שלא זוהי התכלת שבתורה. ורק אם נוכיח שבאמת לא היה בעולם ולא ידעו ממנו כלל, ובגלל כן לא השתמשו בחלזון זה, אזי יש מקום לכתוב ספרים ולברר הלכה זו אם זוהי התכלת האמיתית. והיסוד בזה הוא מה שאמרו חז"ל "ישראל אם אינם נביאים בני נביאים הם" ולא ימלט ולא ימנע שקדושת התורה לא תאיר נפשם לקיים מצוות שנצטוו".

(מכתב בסוף הספר מקראי קודש על ליל הסדר)

מסורת זו בשם היבית הלוי מבריסק הייתה מרגלא בפומיה דרבנו, בכל דבר חידוש שנגד מנהגם של ישראל היה חוזר על הדברים, ומביא היה רבנו מעין דוגמא לאותה מסירות נפש שמדבר עליה הגרי"ד, שהרי בכל ערי אירופה כמעט ולא היו אתרוגים, שכן בארצות הקור אי אפשר לגדל את פירות ההדר. וכל עיירה קטנה באירופה הייתה משלמת ממיטב כספה ל'אתרוג'י. 'אתרוג'י זה היה מכתת רגליו חודשים ארוכים לארצות החמות באגן ים התיכון להביא אתרוג כשר לברכה לבני העיירה, ועל אף הקושי האדיר וההוצאות המרובות לא נמנעו כלל ישראל ממצווה יקרה זו. ומסיים היה רבנו אם ניתן היה להשיג תכלת בסוף העולם, וכי היו חוסכים מאמצים וממון לקיים מצווה יקרה זו. ומעניין זה ממשיך רבנו ומסיק לשיעורי תורה:

"ביסוד בדבר גם לגבי שיעורים של תורה, הרי אם נימא כחידוש הצל"ח³ הרי יוצא לנו שמליוני יהודים לא קיימו בשוגג כמה מצוות של תורה כדן... כמה מיסודי השיעורים פרטם הרמב"ם במשקל הדרהם שהיה בזמנו... במזרח הקרוב היינו במצרים ובא"י וסוריה היה המשקל ידוע ומוכר מחיי היום יום, והרי בארצות אלו לא חסרו מעולם גדולי ישראל בכל דור, ובא"י מזמן הבי"י ואילך היו בצפת ובטבריה ובירושלים גדולי ישראל המיוחדים שבדור, ואם היו חלים שינויים במשקל הדרהם קשה להניח שהיה נעלם מעיניהם דבר שמשפיע על שיעור המצוות... וע"כ בכל המידות המפורשות ברמב"ם בדרהם, חייבים יותר להניח שלא היה בהם שינוי במשך הדורות, כי לא יתכן שגדולי התורה בארצות המזרח לא הרגישו בהשפעת השינוי של משקל הדרהם על המצוות השכיחות, ועל כרחך שלא היה שינוי בזה וכנ"ל".

(שם)

3. המוכר כיום בשם 'שיעור חז"א' אך מקורו הוא בדברי הצ"ח.

ומסיים רבנו את דבריו שם:

"על כן צדקו כל גדולי ירושלים שפסקו שאין לשנות ממה שהיה
נהוג בכל שיעורין אלו בארץ ישראל, ולא באתי בזה להכריע הלכה
לכל ישראל, אלא רק לחזק אחיזתנו במנהגים שנהגו חכמי התורה
בארץ ישראל".

(שם)

דברים מעין אלו כתב רבנו בויכוח הלכתי שהיה לו עם הגר"ע יוסף שליט"א
בעניין הגרלת הלכות, ובפתח התשובה ההלכתית בטרם שוטח רבנו את הנימוקים
ההלכתיים ממקורות חז"ל והפוסקים, מקדים רבנו הקדמה קצרה, ראש וראשית
פותח הוא במסורת ובמנהג, ונדמה לקורא כי לדידו די בזה בשביל להכריע את
השאלה, וכל שאר הדברים רק לתוספת ברור מה המקור וכיצד הונהג מנהג זה:

"ראשית כל אעיר שלפני כל בירור, יש לדעת כלל גדול כי דבר
שנהגו בו כלל ישראל אין להרהר אחריהם, שח"ו לומר שכלל
ישראל יכשלו בעבירה. יש הרבה מקורות שגדולי ישראל הזכירו
בספריהם את המנהג של קניית שטרי הגרלה, וגם דנו אם יש בזה
חולשה בבטחון בדי', ואילו היה ספק גזל היו חוששים להורות נגד
המחבר אפילו לאשכנזים, יש רק לברר מדוע באמת אין זה בכלל
משחק בקוביא..."

(תחומין ה')

כוחם של ראיות מול דברי קדמונים

לא רק בעניינים כאלו, [אשר ניתן לומר כי היה בהם מנהג מוחלט לאחד
הצדדים], השתמש רבנו ביסודות מעין אלו. גם בעניינים חדשים, כביכול, שהונחו
בפניו בהיותו רב ראשי, נעזר רבנו בדרכו זו. את תשובתו המאלפת בעניין יהדותם
של עולי אתיופיה, פותח רבנו בסקירה קצרה המגדירה, מה לדעת רבנו ניתן
לדיון, ומה אין בכח פוסקי דורנו לשנות, וגם אם ירבו ראיות כחול, נושאים אלו
אינם עולים כלל לדיון.

"פסקי הלכה למעשה של רבותינו פוסקי הלכות לישראל הם הם
עמודי יסוד שעל פיהם אנו חיים ופוסקים הלכה למעשה לדורות,
ואילו כתבים אחרים הם בגדר השערות. רבותינו הקדמונים בשעה
שכותבים פסקי הלכות עליהם נאמר מ"ש חז"ל ראשונים כמלאכים,
ורוה"ק הייתה שורה עליהם אז, ואם נכתבו ונשארו לדורות הרי
זה אות נוסף לסייעתא דשמיא שכל פוסק זקוק לה. מהקדמונים
שכתבו על עניין יהודי אתיופיה כפסק הלכה הם הרדב"ז ותלמידו
מהריק"ש... אין בכח רבני דורנו לדחות פסק שפסק הרדב"ז שהיה
גדול הדור ובין תלמידיו המפורסמים היו האר"י הקדוש ורבי

בצלאל אשכנזי, והיה מגדולי המשיבים בכל הדורות ואת מימיו
אנו שותים, ובין שואליו נמנו רבותינו הבי"י, המבי"ט, המהרי"ט,
הריב"ל והרשד"ם ועוד מגדולי הדורות. והנה הרדב"ז כותב שהם
יהודים בלא ספק ואנן נימא שהם לא יהודים, אתמהה".

(מנחת אברהם, ח"א סי' טז)

המעייין בהמשך דברי התשובה יראה כי יש מקום לדיונים וויכוחים, אך
מקומם הוא רק בתוך המסגרת שהותיר הרדב"ז. בבואו לדון בדבר הלכה עמדו
בפני רבנו, מסורות גדולי הדורות שעברו, כעמודים איתנים שאין לזוז מהם.
עמדה זו כבסיס לפסיקת הלכה, חזר והדגיש רבנו בדברים שאמר בכנס תושבע"פ
(שנת תשמ"ז), בבואו לבאר, לנמק, ולבסס את עמדת הרבנות הראשית בגישתה
לערך את היתר המכירה. ושוב עולה מן הדברים ההבנה היחודית שאין בכח
רבני דורנו, בהמון פילפוליהם וסברותיהם, לדחות את דברי הקדמונים ואת
המנהג שהונהג על ידם, גם אם יביאו המון ראיות משי"ס ופוסקים.

"גם במח' הבי"י והמבי"ט, אין בכח של גדולי הדורות האחרונים
להכריע מדעתם ההלכה כמי. ובכל אלו גם אם ירבו ראיות כחול
לא יוכלו להכריע באותה מחלוקת, שדנו בה רבותינו הבי"י, המבי"ט
והמהרי"ט, ועשו את השי"ס כמרקחה להוכיח מכאן ומכאן, ולא
הודו זה לזה מכח ההוכחות האלו. ופוק חזי בתשובה האחרונה
של ב"י באבקת רוכל שהאריך מאוד מאוד רק בדיחוי ההוכחות
המרובות של המבי"ט, ולכיסוס שיטתו הוא בתשובה זו לא האריך
כלל, ולא כתב רק זאת, שכך כתב הרמב"ם ושכך היה המנהג
בירושלים. וזה לבד סגי לו לפסוק הלכה למעשה. יש להדגיש שכל
עצם קביעת שנת השמיטה למעשה, הוא בניגוד להוכחות מהשי"ס,
וכפי שהאריך הרמב"ם להסביר, אלא שסיים שאעפ"כ העיקר הוא
המנהג, והמנהג קובע, וכל ההוכחות שישנן נגד המנהג בטלות
הלכה למעשה".

(תושבע"פ כ"ט, נדפס גם כהקדמה לספר קטיף שביעית)

בשיחות בע"פ היה מספר רבנו מעשה ששמע מפיו של הגרצ"פ פרנק זצ"ל
רבה של ירושלים, שיש בו להמחיש את היחס המיוחד הזה כלפי תורתם של
קדמונים:

"יש מסורת שהיו אומרים בשם ר' אייזיק חריף, שפסק פעם לא
כמו הבאר היטב. ומספרים שבאותו יום שפסק נגד הבאר היטב,
היה יושב כל היום בתענית עם כאבי ראש על פסיקתו. התלמידים
רצו לחזק ולנחם אותו, ואמרו לו זה לא רשבי"א וזה לא בית יוסף,
זה באר היטב שהוא אחרון לפני דור אחד בלבד, אז מה צריך

להצטער שלא פסק כמוהו. אמר להם התורה לא נמדדת מכח העיון שלנו. יתכן שהבאר היטב היה דיין בטקטין ואני רב בטקטין. אבל הענין הזה, לקדש את התורה, תלוי בקדושת הדורות. כל דור יש לו קדושה יותר גדולה לעניין קבלת אמיתה של תורה".
(״מורשה״, עמי יז)

סיכום

עוד חזון למועד, להקיף בדברי הערכה את משנתו רבת האנפין של רבנו זצ״ל, ואף בנושא זה היו הדברים בקצה המזלג, שכן יש להאריך עוד בדרכי ההנהגה, מתי ואיך בחר לחדש ולשנות מהנהוג והמקובל, שעל אף שדבק היה במסורתה של תורה ובמנהגם של ישראל, מ״מ היו מקרים בהם חידש הנהגה חדשה בכוח תורתו. אותו שילוב נדיר של חדשן מחד גיסא ושמרן ונאמן מאידך, הלכו יחדיו תמים אצל רבנו, ויש צורך לעמוד בהרחבה, בפרוט דוגמאות, כיצד ומתי ואיך שילב בין הדברים. אך נדמה לי כי הצלחנו לעורר אצל הקורא את יחסו המיוחד והבולט של רבנו למסורת ולמנהג, הן כדרך חינוכית והן כשיקול בפסיקת ההלכה.